

χνες της περασμένης γενιάς, είχε θέσει στις προτεραιότητες της γενιάς του ο Γιώργος Θεοτοκάς στο δοκίμιό του το 1929.

14.4

Ο ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ

Ο Ανδρέας Εμπειρικός (1901-1975) φέρνει σε επαφή το αθηναϊκό κοινό με τον υπερρεαλισμό το 1935 με δύο συντονισμένες ενέργειες: με μια πληροφοριακή ομιλία πάνω στο κίνημα, που έγινε στην αίθουσα μιας λέσχης, και με τη δημοσίευση ενός δειγματολογίου κειμένων του γραμμένων με τη μέθοδο της αυτόματης γραφής. Η μοναδική πληροφορία που προϋπήρχε για τον υπερρεαλισμό ήταν ένα άρθρο στη *Μούσα* το 1931, που ασφαλώς είχε ξεχαστεί, γραμμένο από τον Δημήτρη Μεντζέλο, έναν πολλά υποσχόμενο νέο που πέθανε πρόωρα από φθίση. Και αυτό το άρθρο του, όπως και ένα άλλο για τον εσωτερικό μονόλογο, ήταν καλά τεκμηριωμένο.

Ο Εμπειρικός είχε έρθει σε επαφή με τους υπερρεαλιστές στο Παρίσι, στο καφενείο της Place Blanche, και είχε συστηθεί στον André Breton από τον ψυχαναλυτή του. Εξάλλου ο ίδιος έγινε ψυχαναλυτής και άσκησε το επάγγελμα στην Αθήνα. Ως συνέπεια αυτής της μύησης, ο Εμπειρικός εγκατέλειψε το είδος της ποίησης που καλλιεργούσε προηγουμένως, για να αφιερωθεί στην απελευθέρωση των εσωτερικών του δυνάμεων με τον λόγο.

Αν εξαιρέσουμε το δημοσίευμα του 1935 (*Υψικάμινος*), καμία άλλη δραστηριότητα του Εμπειρικού δεν μαρτυρεί προσπάθεια να υποστηριχθεί ο υπερρεαλισμός. Εξάλλου ό,τι έλειψε, καθώς ειπώθηκε τότε από τους ευνοϊκά διακείμενους λογοτέχνες, ήταν η πληροφόρηση για τη θεωρία και τους στόχους του υπερρεαλισμού στην τέχνη. Όσα μας είναι γνωστά για την προσχώρηση του Εμπειρικού στο κίνημα, μας τα έχει εμπιστευτεί ο ίδιος σε δύο συνευξείς, η πρώτη το 1936, η δεύτερη λίγο πριν το τέλος του. Και

στις δύο ο ποιητής απαντά στο ερώτημα για τη σχέση του με το Κομμουνιστικό Κόμμα. Την πρώτη φορά μιλά για λογαριασμό του κινήματος («Κατ' αρχήν προσεχωρήσαμεν εις το κομμουνιστικόν κόμμα αλλ' απεχωρήσαμεν»), τη δεύτερη, ύστερα από τόσα χρόνια που έχουν περάσει, απαντά ακόμη πιο αόριστα.¹⁸

Η *Υψικάμινος* αποτελείται από μια σειρά σύντομων πεζών κειμένων γραμμένων, καθώς δηλώνει ο συγγραφέας, με τη μέθοδο της “αυτόματης γραφής”. Οι φράσεις σχηματίζονται συνειρμικά και δεν ακολουθούνται βέβαια οι κανόνες της συμβατικής ποιητικής και σύνταξης. Το υποσυνείδητο απορρίπτει τη λογοκρισία του έλλογου, ενώ φαινομενικά ο λόγος αναπτύσσεται εξαρθρωμένος και δίχως έναν κεντρικό άξονα. Μια πιο προσεκτική ανάγνωση όμως αποκαλύπτει κάποιον εννοιολογικό πυρήνα αρκετά συγκεκριμένο. Μια λέξη μπορεί να υποκρύπτει μια συνωνυμία, κάποιον ευφημισμό, έναν απώτερο υπαινιγμό που μπορεί να αποτελέσει το κλειδί για την ερμηνεία ολόκληρου του κειμένου.

Τα πεζά του τόμου δεν ακολουθούν μια μοναδική μέθοδο σύνθεσης. Σε μερικά από αυτά οι λέξεις εφάπτονται σε μια παράταξη γραμμική και δίχως σημάδια υποταγής στους κανόνες της σύνταξης· το δε νόημα που ενέχουν εξουδετερώνεται αμέσως από την επόμενη λέξη. Άλλα πεζά παρουσιάζουν ένα νόημα πλήρες και σαφές, όπως η άποψη του ποιητή για τη ζωή (κάτι σαν απάντηση στο πνεύμα αυτοκαταστροφής που κατάτρωχε τους νέους της γενιάς του), που αρχίζει με τη δήλωση: «Σκοπός της ζωής μας δεν είναι η χαμέρπεια».

Το 1935 ο Εμπειρικός θεωρεί σκόπιμο, από άποψη τακτικής, να δημοσιεύσει αυτά τα κείμενα, αντί να παρουσιαστεί με άλλα

¹⁸ Τη συνέντευξη του 1936 την έδωσε στον Κωστή Μπαστιά. Περιλαμβάνεται στον τόμο του ίδιου *Φιλολογικοί Περίπατοι*, 1999, σ. 309. Του 1976 την πήρε η Α. Σκαρπαλέζου για το περιοδικό *Ηριδανός*. Στη σ. 15 (4, 1976) διαβάζουμε: «Παλαιότερα είχα απόλυτα προσχωρήσει στο μαρξισμό. Είχα βαθύτατα συγκινηθεί από την Ρωσική επανάσταση διότι η μητρική γιαγιά μου ήτο Ρωσισ [...]. Τον απεκύρηξα [...]».

ποιητικά κείμενα που είχε ήδη έτοιμα και τα οποία αποφάσισε να δημοσιεύσει αργότερα,¹⁹ σε μικρές ομάδες στα *Νέα Γράμματα* το 1937, όταν το περιοδικό δέχτηκε συνεργασία του, και έπειτα όλα μαζί σε έναν τόμο υπό τον τίτλο *Ενδοχώρα* (1945). Σε αυτά τα ποιήματα, γραμμένα σε ελεύθερο στίχο και πλησιέστερα στο αισθητήριο του περιοδικού και του κοινού του, ο συνειρμικός μηχανισμός λειτουργεί αποτελεσματικά συνδυάζοντας λέξεις σύμφωνα με τον ήχο τους (ομόηχες) ή τη μετωνυμική τους σημασία. Στο ποίημα “Το Φράγμα” προδημοσιευμένο κάποια στιγμή στο περιοδικό, γράφει (στίχοι 6-14):

Στην αμμουδιά στέκει ακόμη μια γρηά και παρατηρεί τα γηρατειά
της θάλασσας
Το πρόσωπό της το σουρώνει ο άνεμος
Και τ' άσπρα της μαλλιά περιτυλίγονται γύρω από τα ξάρτια του
καραβιού
Τα κόκκαλά της γυμνώνονται από τη σάρκα τους
Και η γρηά χτυπά τα δάχτυλά της
Μια ισπανίς χορεύει ένα φαντάγκο
Το φάνταγμα της Γρενάδας την μεθύσκει
Οι γρεναδιέροι την κοιτάζουν
Τα κύτταρά τους διαστέλλονται

και ούτω καθεξής. Άλλα κείμενα ανταποκρίνονται σε πιο ποιητικές προθέσεις. Παρόλα αυτά ο Εμπειρικός εγκαταλείπει τη σύνθεση σε στίχο και αφιερώνεται στη συστηματική καλλιέργεια της

¹⁹ Πάντως τα πρώτα ποιήματα δεν έγιναν αντικείμενο κακής υποδοχής αν εξαιρέσουμε την υβριστική επίθεση του Σ. Μυριβήλη. Βλ. σχετικά Ιάκωβος Βούρτσης, “Ο Εμπειρικός και η Κριτική: Η Περίοδος 1935-1946”, *Χάρτης*, 17-18, 1985, σσ. 610-628. Το τεύχος του περιοδικού αυτού είναι ολόκληρο αφιερωμένο στον Εμπειρικό. Βλ. και την πιο πρόσφατη έρευνα του Σ. Τριβιζά, *Το σουρεαλιστικό σκάνδαλο: Χρονικό της υποδοχής του υπερρεαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα*, 1996. Το περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* δημοσίευσε μερικές παρωδίες, πιθανότατα του Ασημάκη Πανδέληνου· βλ. Χριστίνα Ντουνιά, *Το Δέντρο*, 36, 1988, σσ. 115-118.

σύνθεσης σε πεζό. Σε αυτά η δομή του λόγου συχνά ακολουθεί μια ρητορική ανάπτυξη της φωνής και ευνοεί μια συγκίνηση πιο μεταδοτή. Ένα τέτοιο κείμενο, γραμμένο το 1939, ανοίγει τη συλλογή *Γραπτά* (1960). Ο ποιητής μας πηγαίνει στα παιδικά του χρόνια, την εποχή της διαμόρφωσής του, όταν πριν τη Ρωσική Επανάσταση παραθέριζε σε κάποιο θείο κοντά στο ποτάμι Αμούρ που δανείζει το όνομά του και στον τίτλο του κειμένου: “Αμούρ-Αμούρ”. Ο ποιητής αναδημιουργεί ένα χώρο παραμυθένιο που του προσφέρει, μεταξύ άλλων, την ευκαιρία να μιλήσει και για τη μύησή του στον υπερρεαλισμό. Αφού αναφερθεί στις απροσδιόριστες νεανικές προσδοκίες του για μια νέα ποίηση, πριν την επαφή του με τον υπερρεαλισμό, περνά από τη νοσταλγική ανάκληση του μυθικού παρελθόντος στη διατύπωση ενός πιστεύω, παίζοντας με το ομόηχο τοπωνύμιο Αμούρ και το κίνητρο της ζωής, τον έρωτα, που γαλλικά ηχεί Αμούρ:

Είπα πάντοτε. Ναι. Πάντα και πάντοτε. Πάντα και πάντοτε θα ρέει το Αμούρ, και εντός και εκτός, με την πανάνασσα ορμή του, όπως και χθες, όπως και σήμερα, όπως και τώρα που πλημμυρίζει μέσα μου και ξεχειλίζει και με αναγκάζει να κραυγάζω με όλην την δύναμη των πνευμόνων μου: Αμούρ! Αμούρ!

Η περίπτωση του Εμπειρικού είναι μοναδική για την Ελλάδα εφόσον μεταφύτευσε εδώ εγκαίρως και δίχως παραχωρήσεις την υπερρεαλιστική πρακτική.

Η υπερρεαλιστική επανάσταση, πάντως, εκδηλώθηκε στην Ελλάδα σε μια εποχή που οι συνθήκες δεν ήταν καθόλου ευνοϊκές για μια ευρύτερη αλλαγή, δηλαδή μια ανατροπή που να συμπεριλαμβάνει και την πολιτική. Οι στόχοι του κινήματος περιορίστηκαν έτσι στο ατομικό επίπεδο και ουδέποτε επεκτάθηκαν στο κοινωνικό. Ένα χρόνο αργότερα, το 1936, η δικτατορία δεν θα ανεχόταν οποιαδήποτε δημόσια αμφισβήτηση της εξουσίας της δίχως σοβαρές συνέπειες. Η αποχή από κάθε πολιτική νύξη είναι φανερή και στην επιλογή εκείνης της μικρής ομάδας που το 1938 τυπώ-

νει ένα φυλλάδιο με τον τίτλο *Υπερρεαλισμός Α'* το οποίο κυκλοφορεί από τον αριστερό εκδότη Γκοβόστη και περιλαμβάνει κείμενα εν μέρει πρωτότυπα και εν μέρει μεταφρασμένα, στα οποία αποφεύγονται επιμελώς οι κοινωνιστικές κακοτοπιές. Το 1940 δημοσιεύεται μια μικρή συλλογή, *Έδρεψε τα Όστρακα των Διθυράμβων*, που φέρει την υπογραφή του εξωτικού ονόματος Ταυρία Σοφένκο· πρόκειται για κείμενα που προτίθενται μάλλον να παρωδήσουν τον υπερρεαλισμό, ιδίως τον Εμπειρικό, παρά να ακολουθήσουν τις αρχές του με θετικές προθέσεις.²⁰

Η εφαρμογή των αρχών του υπερρεαλισμού στην ελληνική ποίηση, που επιχειρείται με ποικίλους τρόπους και όχι με τον ορθόδοξο τρόπο του γάλλου ιδρυτή του, παράγει αναμφισβήτητα δημιουργικά αποτελέσματα.

14.5

Ο ΕΛΥΤΗΣ ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΟΥ ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΜΟΥ

Ένα από τα σημαντικά γεγονότα του 1935 είναι η εμφάνιση του Οδυσσέα Ελύτη στις σελίδες του περιοδικού *Τα Νέα Γράμματα*. Τα σύντομα ποιήματα, γραμμένα με ακρίβεια και επιδεξιότητα από τον Οδυσσέα Ελύτη (1911-1996), δεν προβάλλουν κανένα δεσμό με το πρωτοποριακό κίνημα του υπερρεαλισμού, όπως παρουσιάζεται στην *Υψικάμινο* του Εμπειρικού. Ένα από αυτά είναι οργανωμένο με εκπληκτική κανονικότητα και ακρίβεια· η φροντίδα της μορφής εκδηλώνεται απροσποίητα, αλλά το σύνολο στηρίζεται σε μια σπάνια δημιουργική ικανότητα. Αναφέρομαι στο ποίημα “Κλίμα της Απουσίας, II”, που αρχίζει

²⁰ Τα κείμενα αυτά απέβησαν κτήμα της έρευνας το 1994. Βλ. Σ. Τριβιζάς, *Το σουρρεαλιστικό σκάνδαλο: χρονικό της υποδοχής του υπερρεαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα*, ό.π. Βλ. επίσης και Μ. Ιατρού, “Τα Όστρακα της Ταυρίας”, *Σημείο*, 5, 1998, σσ. 143-159.

Η ώρα ξεχάστηκε βραδιάζοντας
 Δίχως θύμιση
 Με το δέντρο της αμίλητο
 Προς τη θάλασσα.

Το θέμα του ποιήματος αυτού είναι οικείο στην καθαρή ποίηση: η απουσία, η ώρα. Αλλά και η ευρηματική αφαίρεση ενός τμήματος του πρώτου στίχου, κάθε φορά που επανέρχεται, ανήκει σε μια ποιητική της τέλειας μορφής. Επιπλέον, ο ποιητής αντί να υποκύψει, από την άποψη της θεματικής, στην αίσθηση της στέρησης και στον σχετικό θρήνο, όπως θα συνέβαινε σε έναν ποιητή της προηγούμενης γενιάς, κατορθώνει να μετατρέψει όλες τις αρνητικές εμπειρίες σε μια αξία θετική, τη “Γαλήνη”: «Κι εγώ – μες στη Γαλήνη που σαγήνευσα» είναι η δική του απάντηση. Η ικανότητα να δημιουργεί νέες μορφές –μορφές έξω από την παραδοσιακή μετρική– αποτελεί ένα από τα συγγραφικά προνόμια του Ελύτη, μια ζωτική δύναμη που θα του επιτρέψει να επινοεί νέες δομές, ακόμη και σε προχωρημένη ηλικία, δίχως να ατονεί η ποιητική ισχύς του κειμένου.

Παρόλα τα επιτεύγματα του ξεκινήματός του, ο Ελύτης νιώθει διχασμένος ανάμεσα στην τελειότητα ενός Paul Valéry και στις δυνατότητες που του προσφέρει ο υπερρεαλισμός. Είχε μεταφράσει τον Paul Eluard και είχε ταραχθεί με το μήνυμα απελευθέρωσης του André Breton. Σύντομα γίνεται ένας τολμηρός υποστηρικτής του υπερρεαλισμού αρθρογραφώντας ιδίως μέσα από *Τα Νέα Γράμματα*. Η μάχη που έδωσε τότε συνετέλεσε αποφασιστικά στη φήμη του ως υπερρεαλιστής, στην πραγματικότητα όμως, χρησιμοποιούσε τα επιχειρήματα της υπερρεαλιστικής θεωρίας απλώς για να ανανεώσει γενικά την ποίηση. Πέρα από αυτή τη στρατηγική για την ανανέωση της ποιητικής παράδοσης, ο Ελύτης αισθανόταν μια μεγάλη έλξη από το ιδεολογικό περιεχόμενο του υπερρεαλισμού. Άφηνε όμως έξω την πολιτική πλευρά του αφού ανέκαθεν κρατούσε αποστάσεις από την αριστερά. Εξάλλου ο φασισμός που εδραιώθηκε στον τόπο δεν

επέτρεπε συμπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση. Οι υπερρεαλιστικές ιδέες διαποτίζουν σε τέτοιο σημείο τις πεποιθήσεις του ώστε να διεισδύουν στην ουσία της ποίησής του. Εκφράσεις στις οποίες κυριαρχούν λέξεις όπως ο “πόθος” ή άλλες που υποστηρίζουν ότι τα ανθρώπινα δημιουργήματα αποτελούν συνέχεια του φυσικού κόσμου, ανατρέποντας κάποτε τους νόμους της φύσης, ανήκουν στην κοσμογονία του υπερρεαλισμού. Σε έναν στίχο από τις “Κλεψύδρες του Αγνώστου” (1936) διατυπώνεται η εξής προφητεία:

Μια μέρα θά 'ρθει που ο φελλός θα μιμηθεί την άγκυρα και θα κλέψει τη γεύση του βυθού.

Εδώ εκφράζεται μια βεβαιότητα που αποτελεί απόπειρα ανατροπής της αρχής του Αρχιμήδους. Στον κόσμο της ποίησης, σύμφωνα με τον André Breton, οι νόμοι της φύσης και οι νόμοι της φαντασίας δεν αλληλοσυγκρούονται, αλλά συνυπάρχουν αρμονικά και αλληλοσυμπληρώνονται. Επομένως ο άνθρωπος δεν είναι έρμαιο των φυσικών νόμων, αντίθετα μπορεί να τους αλλάξει. Μια υποστήριξη αυτής της θέσης εντοπίζεται σε ένα άλλο ποίημα του Ελύτη που τιτλοφορείται “Γέννηση της Μέρας”. Ο ποιητής μπορεί να εξουδετερώσει τα αίτια της συμφοράς, αρχίζοντας από την κατάργηση του χρόνου:

Ξέρεις, κάθε ταξίδι ανοίγεται στα περιστέρια
 Όλος ο κόσμος ακουμπάει στη θάλασσα και τη στεριά
 Θα πιάσουμε το σύννεφο θα βγούμε από τη συμφορά του χρόνου
 Από την άλλη όψη της κακοτυχιάς
 Θα παίξουμε τον ήλιο μας στα δάχτυλα
 Στις εξοχές της ανοιχτής καρδιάς
 Θα δούμε να ξαναγεννιέται ο κόσμος.

Η “Γέννηση της Μέρας” ανήκει σε μια ομάδα ποιημάτων δημοσιευμένων στα *Νέα Γράμματα* το 1939 και αποτελεί δείγμα του πιο προχωρημένου σταδίου εργασίας του Ελύτη. Τα ποιήματα “Η

